

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.222.4:343.618

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-12/81>

ВПЛИВ КОНЦЕПЦІЇ «ЗМІШАНОЇ» ФОРМИ ВИНИ НА ЗМІСТ ВИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВОПОРУШЕННІ, ПЕРЕДБАЧЕНОМУ СТ. 271 КК УКРАЇНИ

THE IMPACT OF THE CONCEPT OF “MIXED” FORM OF GUILT ON THE CONTENT OF GUILT IN A CRIMINAL OFFENSE UNDER ARTICLE 271 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE

Бахуринська О.О., к.ю.н.,
доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз концепції «змішаної» форми вини в аспекті її впливу на визначення специфічного змісту вини в кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 271 КК України.

Розглядаються основні теоретичні аргументи прихильників цієї концепції, за допомогою яких пояснюється неоднорідне психічне ставлення правопорушника до об'єктивних ознак протиправних порушень вимог законодавства про охорону праці – суспільно небезпечного діяння та його наслідків. Одним з аргументів є те, що порушення вимог охорони праці без настання передбачених у законі наслідків не вважається кримінально караним. Таке порушення може бути адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, в якому психічне ставлення особи до діяння може бути як умисним, так і необережним. Це передбачає встановлення змісту такого ставлення особи окремо щодо діяння та окремо щодо його наслідків.

У статті доводиться, що конструкція статті 271 КК України повністю відповідає формулам ч. 2 та ч. 3 ст. 25 КК України. Немає ні нормативно-правових, ні правозастосовних підстав для розуміння психічного ставлення до порушення вимог законодавства про охорону праці та передбачених у законі суспільно небезпечних наслідків як неоднорідного. Психічне ставлення особи до об'єктивних ознак цього кримінального правопорушення в цілому може бути тільки необережним і характеризується кримінально протиправною самовпевненістю або кримінально протиправною недбалістю.

У контексті теми статті досліджується проблема розмежування умисного та усвідомленого вчинення діяння, передбаченого ст. 271 КК України. Наголошується, що отождолення цих понять є неправильним. У свідомості особи ставлення до наслідків не формується самостійно, а впливає з її ставлення до своєї поведінки. Усвідомлене вчинення протиправного порушення вимог законодавства про охорону праці характерне і для кримінально протиправної самовпевненості як виду необережності. Суб'єкт кримінального правопорушення, усвідомлюючи негативне значення суспільно небезпечних наслідків і передбачаючи можливість їх настання, має усвідомлювати і негативне значення вчинюваної дії чи бездіяльності, яка містить можливу загрозу спричинення шкоди здоров'ю чи життю потерпілого.

Ключові слова: вина, зміст вини, «змішана» форма вини, умисел, необережність, охорона праці, кримінальне правопорушення.

The article analyzes the concept of “mixed” form of guilt in terms of its impact on determining the specific content of guilt in a criminal offense under Article 271 of the Criminal Code of Ukraine.

The main theoretical arguments of the supporters of this concept are analyzed, which explain the dissimilar mental attitude of the offender to the objective signs of illegal violations of labor protection legislation – socially dangerous act and its consequences. One of the arguments is that violation of requirements without the consequences provided by law is not considered criminally punishable. These violations qualify as administrative or disciplinary offenses, where a person's mental attitude to the act can be both intentional and negligent. This requires an analysis of the content of a person's attitude separately to the act and separately to its consequences.

The article proves that the construction of Article 271 of the Criminal Code of Ukraine fully complies with the formulas of Part 2 and Part 3 of Art. 25 of the Criminal Code of Ukraine. There are no normative-legal or practical grounds for considering the mental attitude to the violation of the requirements of the labor protection legislation and the socially dangerous consequences provided by law as dissimilar. The mental attitude of the subject to the objective signs of this criminal offense in general can only be careless and is characterized by criminal presumption or criminal negligence.

In the context of the topic, the problem of differentiation of concepts of intentional and conscious commission of an act under Article 271 of the Criminal Code of Ukraine is researched. It is noted that to consider these concepts the same in content is not correct. In the minds of individuals, the attitude to the consequences is not formed independently, but follows from their attitude to their behavior. Conscious violation of the requirements of labor protection legislation is also characteristic of criminal presumption as a type of careless guilt. The perpetrator, conscious of the negative significance of socially dangerous consequences and anticipating the possibility of their occurrence, should be conscious of the negative significance of the act or omission, which contains a possible threat of harm to health or life of the victim.

Key words: guilt, guilt contents, “mixed” form of guilt, intent, negligence, labor protection, criminal offense.

Постановка проблеми. Реалізація принципу суб'єктивного інкримінування насамперед передбачає обов'язок правозастосовного органу чітко визначити форму вини у вчиненому суспільно небезпечному діянні. Однак наявність нормативних конструкцій, пов'язаних з ускладненням змісту суб'єктивної сторони окремих видів кримінальних правопорушень, викликає певні проблеми в процесі правозастосування, а також зумовлює гостру наукову дискусію з питань розкриття сутності суб'єктивного зв'язку між протиправним діянням та його

суспільно небезпечними наслідками у кримінальних правопорушеннях з неоднорідним психічним ставленням суб'єкта до цих елементів їхніх складів.

Феномен кримінальних правопорушень з неоднорідним психічним ставленням суб'єкта до суспільно небезпечного діяння та його наслідків (у разі поєднання компонентів умислу та необережності) став предметною основою формування концепції «змішаної» (подвійної, складної, комбінованої тощо) форми вини або ж – за іншими підходами – концепції складної (змішаної, подвійної тощо) вини.

Стан дослідження проблеми. Ґрунтуючись на нормативно-правовому визначенні таких форм вини, як умисел та необережність, та на доктринальних положеннях вчення про вини, дослідженню концепції «змішаної» форми вини в цілому або змісту її компонентів в окремих різновидах кримінальних правопорушень присвятили свої наукові доробки такі вітчизняні правники, як С.В. Бабанін, П.С. Берзін, В.І. Борисов, Я.М. Брайнін, С.В. Гізімчук, П.А. Воробей, С.В. Гончаренко, О.О. Житний, Е.М. Зінченко, Г.С. Крайник, М.Й. Коржанський, І.П. Лановенко, П.С. Матишевський, О.О. Пащенко, М.І. Панов, О.А. Пінаєв, В.Я. Тацій, В.М. Федитник, М.І. Хавронюк, С.В. Шевченко та ін. З останніх робіт необхідно звернути увагу на дослідження Р.В. Вереші [1].

Проблеми складної вини («змішаної» форми вини тощо) широко дискутуються в монографіях та дисертаційних працях зарубіжних учених-юристів, зокрема: А.Д. Горбузи, М.С. Грінберга, П.С. Дагеля, В.Є. Квашиша, В.Ф. Кириченко, Т.С. Коваленко, Г.А. Крігера, А.В. Куликова, А.І. Рарога, М.С. Таганцева, Р.А. Сорочкіна, І.М. Тяжкової, І.Г. Філановського, В.А. Ширяєва та багатьох інших.

Наукова полеміка в зазначеному аспекті розділилася на два напрями, зумовлені підтримкою чи несприйняттям концепції «змішаної» (подвійної тощо) форми вини чи концепції складної (змішаної, подвійної тощо) вини (*питання складної вини в кримінальному праві в терміно-понятійному контексті у статті не досліджуються – О.Б.*).

Результати обговорення безпосередньо стосуються і складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 271 КК України, оскільки багато науковців відносять кримінально протиправні діяння, пов'язані з порушенням тих чи інших вимог та правил безпеки під час здійснення певного роду суспільно-виробничої діяльності, в тому числі і з порушенням вимог законодавства про охорону праці (ст. 271 КК України), саме до кримінальних правопорушень зі «змішаною» формою вини; це передбачає, що суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність) може бути вчинене як необережно, так і умисно, а ставлення суб'єкта до суспільно небезпечних наслідків може бути виключно необережним. Однак аргументи, висловлені противниками названої концепції, не дозволяють беззаперечно погодитися з висновками її прихильників.

Метою статті є з'ясування проблемних аспектів розкриття сутності суб'єктивного зв'язку між порушенням вимог законодавства про охорону праці та його суспільно небезпечними наслідками на основі аналізу наукових підходів, а також оцінка доцільності застосування положень концепції «змішаної» форми вини в процесі встановлення конкретизованого змісту вини у складах кримінального правопорушення, передбаченого ст. 271 КК України.

Виклад результатів дослідження. Ст. 271 КК України встановлює відповідальність за порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів про охорону праці службовою особою підприємства, установи, організації або громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності, якщо це порушення заподіяло шкоду здоров'ю потерпілого (ч. 1); якщо це діяння спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки (ч. 2).

На відміну від об'єктивних ознак складів даного правопорушення його суб'єктивні ознаки не знайшли прямого відображення ані в назві, ані в диспозиції зазначеної статті КК України, що (серед іншого), очевидно, дає дослідникам підстави припускати можливість різного психічного ставлення особи до порушення вимог законодавства про охорону праці та суспільно небезпечних наслідків такого порушення.

Як зазначалося вище, деякими правниками такі кримінальні правопорушення відносяться до групи діянь зі «змішаною» формою вини, оскільки в разі необережного ставлення особи до порушення вимог законодавства про охорону праці та суспільно небезпечних наслідків, яке має проявлятися в кримінально проти-

правній самовпевненості або кримінально протиправній недбалості, ставлення особи до суспільно небезпечного діяння в окремих конкретних проявах може бути й умисним. І власне в таких випадках і проявляється «змішана» форма вини [2, с. 322; 3, с. 11; 4, с. 153–154; 5, с. 355–356].

Загалом, дане кримінальне правопорушення визначається як необережне за пріоритетом психічного ставлення особи до передбачених у законі суспільно небезпечних наслідків.

Відсутністю вказівки на форму вини у ст. 271 КК України аргументи на користь «змішаної» форми вини не вичерпуються. Своє розуміння особливостей вини в даному кримінальному правопорушенні (так само, як і в інших кримінальних правопорушеннях проти безпеки виробництва, проти безпеки руху та експлуатації транспорту тощо) прихильники зазначеної концепції обґрунтовують й тим, що порушення тих чи інших вимог безпеки саме по собі – без настання передбачених у законі наслідків – не є кримінально караним. Такі порушення є адміністративними чи дисциплінарними правопорушеннями, в яких психічне ставлення особи до діяння може проявлятися як у формі умислу, так і у формі необережності, що потребує встановлення змісту такого ставлення особи окремо до діяння та окремо до його наслідків [6, с. 171–172; 7, с. 110].

У зв'язку з цим науковці, які заперечують наявність «змішаної» форми вини в подібних кримінальних правопорушеннях, ставлять під сумнів можливість та доцільність у таких випадках ізольованого встановлення форми вини окремо до діяння та його наслідків із самостійним кримінально-правовим значенням кожної із зазначених частин.

Не можна не погодитися з В.О. Навроцьким, який, відкидаючи ідею про змішану форму вини в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з порушенням установлених законом вимог безпеки, зазначає, що немає жодних підстав установлювати умисний чи необережний характер самого по собі порушення правил безпеки руху, правил охорони праці тощо, якщо не аналізувати його в сукупності із заподіяними цим порушенням наслідками, а оцінка самого діяння (порушення правил) як вчиненого умисно або необережно спотворює сутність відповідного кримінального правопорушення, яке є суспільно небезпечним посяганням лише в сукупності всіх його ознак [8, с. 290–291].

Солідаризуючись із противниками концепції щодо наявності «змішаної» форми вини, враховуючи законодавчий підхід до формулювання в диспозиціях ст. 271 КК ознак (а точніше, відсутності такого формулювання) суб'єктивної сторони кримінального правопорушення, необхідно підкреслити, що прояви вини, властиві кримінальному правопорушенню, передбаченому ст. 271 КК України, поняттям «змішана форма вини» не охоплюються, хоча мають деякі спільні риси з певними різновидами складної вини. Наприклад, складна вина може мати місце в разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 365 КК, основний склад якого є матеріальним, однак діяння за відсутності передбачених у кримінальному законі суспільно небезпечних наслідків не визнається кримінально протиправним. При цьому в диспозиції вказаної норми-заборони міститься пряма вказівка на умисний характер лише діяння, а психічне ставлення особи до суспільно небезпечних наслідків відповідає змісту ознак того чи іншого виду необережності. У такій законодавчій конструкції саме умисний характер діяння є визначальним для визнання кримінального правопорушення загалом умисним. Одним з аргументів на користь «змішаної» форми вини у кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 271 КК, виступає думка, що дане правопорушення є поліоб'єктивним, а це зумовлює наявність прямого і похідного суспільно небезпечних наслідків і у свою чергу можливість складного

(неоднорідного) психічного ставлення особи до його окремих об'єктивних ознак.

Так, В.І. Борисов, обґрунтовуючи свою позицію стосовно наявності «змішаної» форми вини в кримінальних правопорушеннях проти безпеки виробництва, стверджує, що, оскільки такі правопорушення мають основний та додатковий безпосередні об'єкти і, відповідно, їхні склади включають два види наслідків – прямі та похідні, окреме психічне ставлення до цих наслідків може бути неоднорідним [9, с. 24, 26]. Під «прямим» наслідком учений розуміє зниження рівня безпеки на виробництві, який, на його думку, збігається, як правило, з діянням у часі та є фактично властивістю самого порушення вимог безпеки; «похідними» є наслідки, що передбачені безпосередньо в диспозиціях частин 1 та 2 статей 271–275 КК.

Відповідно, за цим підходом у разі вчинення кримінально протиправних порушень вимог безпеки виробництва за «змішаної» форми вини психічне ставлення особи до діяння (дії або бездіяльності) та «прямого» наслідку може бути як необережним (вид необережності – злочинна недбалість), так і умисним (вид умислу – прямий), а до суспільно небезпечних наслідків у вигляді шкоди здоров'ю потерпілого, загибелі людей або інших тяжких наслідків (як «похідних») – тільки необережним (йдеться про обидва види необережності) [9, с. 26].

Запропонований варіант психічного ставлення до порушення вимог безпеки праці та виробництва і так званого «прямого» наслідку, яке може проявлятися в прямому умислі, викликає певні зауваження.

Зі змісту наведеної позиції В.І. Борисова випливає, що особа, бажаючи порушити певну вимогу охорони праці, тим самим бажає зниження рівня безпеки на виробництві, що прямо зумовлює створення реальної об'єктивної загрози для життя чи здоров'я потерпілих. Однак ці вимоги і сформульовані в законодавстві саме для того, щоб забезпечити такий стан безпеки праці та виробництва, який виключає можливість спричинення шкоди здоров'ю чи життю працівників та інших осіб. Головна мета всієї системи охорони праці полягає у збереженні життя, здоров'я та працездатності людей у процесі їхньої трудової діяльності. І, власне, з фактом настання таких наслідків, як шкода життю чи здоров'ю потерпілого, кримінальний закон пов'язує суспільну небезпечність та кримінальну протиправність учиненого. Діяння і так званий «прямий» наслідок – зниження рівня безпеки – не є кримінально каранним, а отже, під кримінально-правовою охороною поставлена безпека праці та виробництва як передумова збереження здоров'я і життя працівників й інших осіб.

У зв'язку з цим проблематично уявити, що службова особа чи громадянин-суб'єкт підприємницької діяльності, маючи обов'язок забезпечувати стійкий стан безпеки праці на підприємстві, в установі чи організації і тим самим забезпечувати збереження життя, здоров'я та працездатності працівників, певним чином порушуючи свої обов'язки, бажає при цьому зниження рівня безпеки й «перетворення» її у стан небезпеки, що цілком ймовірно може призвести до заподіяння зазначеної в законі шкоди потерпілим особам (якщо порушення вимог охорони праці не є способом цілеспрямованого умисного спричинення такої шкоди). Звісно, суб'єкт може свідомо припускати настання наслідку у виді зниження рівня безпеки, проте така характеристика є вольовою ознакою непрямого умислу, що відкидається прибічниками «змішаної» форми вини – психічне ставлення до самого порушення вимог безпеки не може проявлятися в непрямому умислі [10, с. 93–94].

З іншого боку, так званий «прямий» суспільно небезпечний наслідок – зниження рівня безпеки виробництва – не є ні конститутивною, ні кваліфікуючою ознакою складів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 271 КК України, тому встановлення психічного ставлення особи до такого наслідку на відміну від заподіяння

шкоди здоров'ю потерпілого або спричинення загибелі людей чи інших тяжких наслідків не має кримінально-правового значення, а дискусія навколо цього питання позбавляється сенсу.

Аналізуючи наукову оцінку змісту вини в кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 271 КК, варто звернути увагу на ще один аспект розуміння такого змісту у кримінальних правопорушеннях, пов'язаних з порушенням певних вимог безпеки, який привносить певну невизначеність у дану предметну дискусію. Так, у своїх працях деякі науковці, намагаючись обґрунтувати наявність «змішаної» форми вини в таких правопорушеннях, визначають, що діяння – порушення вимог безпеки – може вчинюватися як свідомо, так і без свідомого контролю [11, с. 570], усвідомлено або неусвідомлено [4, с. 153–154], по суті, прирівнюючи усвідомлене ставлення до суспільно небезпечного діяння до умисного.

На заперечення такого підходу у фаховій літературі стверджується, що не можна отожднювати вчинення діяння, усвідомлюючи його суспільну небезпечність, тільки з умисним його вчиненням. Важливою є думка Ф.Г. Бурчака, який із цього приводу зауважив, що свідомий і вольовий характер дії особи, яка вчинила необережне суспільно небезпечне діяння, не дає підстав говорити про умисність такого діяння в кримінально-правовому розумінні. У побутовому розумінні про свідому і вольову дію, ймовірно, можна сказати, що вона вчинена умисно, але в кримінально-правовому розумінні цього сказати не можна [12, с. 261].

У свідомості особи ставлення до наслідків не формується самостійно, а випливає з її ставлення до своєї поведінки. За кримінально протиправної самовпевненості суб'єкт, усвідомлюючи негативне значення суспільно небезпечних наслідків і передбачаючи можливість їх настання, має усвідомлювати і негативне значення вчинюваної дії чи бездіяльності, яка містить можливу загрозу спричинення шкоди здоров'ю чи життю потерпілого. І навіть якщо усвідомлення суспільної небезпечності діяння прямо не впливає зі змісту положення ч. 2 ст. 25 КК України й не потребує обов'язкового встановлення у правозастосовній практиці, все ж його треба розглядати як притаманне кримінальним правопорушенням, вчиненим із самовпевненістю.

Подібного підходу притримується Р.В. Вереша, на думку якого, особа за кримінально протиправної самовпевненості може і не передбачати настання таких наслідків у конкретному випадку, але передбачає настання типових наслідків для таких дій (бездіяльності), у зв'язку з чим усвідомлює саму їхню потенційну небезпечність. Психічне ставлення до дії (бездіяльності) виявляється через ставлення до наслідків – передбачення можливості їх настання; передбачаючи можливість настання суспільно небезпечних наслідків, суб'єкт опосередковано усвідомлює суспільну небезпечність і вчинюваної дії (бездіяльності). Отже, інтелектуальний момент кримінально протиправної самовпевненості як виду необережної форми вини включає три основні ознаки: усвідомлення суспільної небезпечності вчинюваного діяння як фактора, що може породжувати суспільно небезпечні наслідки; передбачення суб'єктом кримінального правопорушення абстрактної можливості настання суспільно небезпечних наслідків; усвідомлення реальної наявності факторів, сил та обставин, які можуть, з точки зору суб'єкта кримінального правопорушення, запобігти настанню суспільно небезпечних наслідків [1, с. 261].

Особа, яка у своїй життєдіяльності порушує якісь нормативні приписи, може розцінювати свої дії як такі, що не виходять за межі прийнятних для багатьох поведінських норм. Разом із тим на суб'єкта, на якого покладаються, зокрема, нормативні обов'язки забезпечення безпеки здоров'я, життя та працездатності інших людей,

одночасно покладається і обов'язок (з огляду на освіту, фах, досвід, ознайомлення з правилами та вимогами безпеки тощо) постійного суб'єктивного аналізу сукупності тих об'єктивних обставин, за яких він діє. Інакше кажучи, такий аналіз включає усвідомлене ставлення до відповідних соціальних цінностей, усвідомлення потенційної загрози таким соціальним цінностям і абстрактної можливості створення неконтрольованої ситуації, усвідомлення необхідного контролю за такою ситуацією. Однак усвідомлення такого змісту не варто пов'язувати з умислом без урахування сукупності усвідомлення з вольовою ознакою – впевненістю особи в існуванні реальної можливості уникнути створення небезпечної виробничої ситуації та спричинення шкоди і розрахунком (хоча і легковажним) на відвернення суспільно небезпечних наслідків.

Таким чином, за усвідомленого порушення вимог законодавства з охорони праці (за усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваного діяння) ознака передбачення можливості не може бути виключена зі змісту психічного ставлення суб'єкта до кримінального правопорушення в цілому. У свою чергу таке передбачення зумовлюватиме і вольове ставлення до суспільно небезпечних наслідків. Бажання чи свідоме припущення настання наслідків у виді шкоди здоров'ю потерпілого, загибелі людей чи настання інших тяжких наслідків зумовлює умисний характер кри-

мінального правопорушення в цілому, що виключатиме кримінальну відповідальність за ст. 271 КК України.

За результатами проведеного дослідження проблеми впливу концепції «змішаної» форми вини на зміст вини у кримінальному правопорушенні, передбаченому ст. 271 КК України, можна зробити висновок, що в цілому аргументи прихильників цієї концепції не видаються досить переконливими. Фактично конструкція зазначеної статті Особливої частини КК України повністю «вкладається» у формули ч. 2 та ч. 3 ст. 25 КК України і не має ні нормативно-правових, ні правозастосовних підстав для розуміння психічного ставлення до порушення вимог законодавства про охорону праці та передбачених у законі суспільно небезпечних наслідків як неоднорідного. Психічне ставлення суб'єкта до об'єктивних ознак цього кримінального правопорушення може характеризуватися тільки протиправно самовпевненим або протиправно недбалим ставленням до суспільно небезпечного діяння та до його наслідків загалом, відповідно, кримінальному правопорушенню, передбаченому ст. 271 КК України, притаманні суб'єктивні ознаки діянь, що вчиняються виключно з необережності. З метою створення чітких підстав для реалізації принципу суб'єктивного інкримінування законодавцю варто було б на рівні диспозицій норм-заборон конкретизувати такі суб'єктивні ознаки, що виключало б необхідність звернення до інституту «змішаної» форми вини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вереша Р.В. Проблеми суб'єктивної сторони складу злочину : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право» ; Академія адвокатури України; Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2017. 583 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник / Ю.В. Баулін та ін. ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2010. 608 с.
3. Крайник Г.С. Кримінальна відповідальність за порушення правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2011. 20 с.
4. Пашенко О.О. Кримінальна відповідальність за порушення правил ядерної або радіаційної безпеки: соціальна обумовленість і склад злочину : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2004. 220 с.
5. Сухонос В.В., Білокінь Р.М., Сухонос В.В. (мол.). Кримінальне право України. Особлива частина : підручник ; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В.В. Сухоноса. Суми : ПФ Видавництво «Університетська книга», 2020. 672 с.
6. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. 4-те вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2010. 456 с.
7. Шевченко Є.В. До питання змісту і співвідношення понять «змішана», «подвійна» і «складна форма вини» в кримінальному праві. Проблеми законності. 2011. Вип. 115. С. 104–113.
8. Українське кримінальне право. Загальна частина : підручник / за ред. В.О. Навроцького. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 712 с.
9. Борисов В.І. Основні проблеми охорони безпеки виробництва в кримінальному законодавстві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 1993. 35 с.
10. Бахуринська О. Особливості змісту вини у злочинах проти безпеки виробництва. Вісник Вищої Ради юстиції. 2012. № 10. С. 87–97.
11. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 4-те вид., переробл. та доповн. / відп. ред. С.С. Яценко. Київ : А.С.К., 2005. 848 с.
12. Уголовное право Украинской ССР на современном этапе: Часть общая / Л.В. Багрий-Шахматов и др. ; отв. ред. Ф.Г. Бурчак. Киев : Наукова думка, 1985. 447 с.